

GYERMEKTELENSÉG ÉS ISKOLAI VÉGZETTSÉG ÖSSZEFÜGGÉSEI MAGYARORSZÁGON*

Szabó Laura

ÖSSZEFOGLALÓ

Az 1970-2016 közötti népszámlálási adatok segítségével arra keressük a választ, hogyan változott Magyarországon a gyermektelenek aránya a különböző iskolai végzettségű, 1920 és 1975 között született nők körében; hogyan alakulnak az iskolai végzettség szerinti ezen különbségek; továbbá hogyan alakult volna a gyermektelenség mértéke, ha nem lett volna iskolai expanzió. A gyermektelen nők aránya időben változott, összességében és az iskolai végzettségeken belül is. Emellett a különböző iskolai végzettségű nők körében a gyermektelenek aránya egyre inkább hasonlónak vált az érettségizett nők körében mért arányhoz: leginkább az alacsony végzettségűeké közeledett, majd a szakmunkás végzettségűeké. A felsőfokú végzettségű és érettségizett nők gyermektelensége is hasonlóvá válik egymáshoz, de a diplomások esetében ez az arány következetesen magasabb. Két hipotetikus gyermektelenségi forgatókönyvet is felállítottunk. Először az 1945-1949-ben született nők iskolai végzettség szerinti összetételét; majd az 1955-1959-ben született, alacsony, közepes és felsőfokú végzettségű nők körében mért gyermektelenségi arányt rögzítettük és vetítettük ki a többi születési kohorszra, és számoltunk egy teljes kohorsz gyermektelenségi arányt. Számításaink azt jelzik, hogy a nők iskolai végzettség szerinti összetételének változása kisebb hatással járt a gyermektelenség alakulására összességében, mint az, hogy a különböző iskolai végzettségű nők körében változott a gyermektelenek aránya.

* Köszönet Szalma Ivettnék és Monostori Juditnak a cikk első változatához fűzött értékes megjegyzéseikért.

Tárgyszavak: gyermektelenség, iskolai végzettség, konvergencia, standardizálás

Szabó Laura, KSH Népeségtudományi Kutatóintézet

E-mail: szabo@demografia.hu

BEVEZETÉS

A rendszerváltás előtti Magyarországon, akárcsak a többi közép-kelet-európai országban, a női gyermektelenség 10% alatti aránya viszonylag alacsony volt, összehasonlítva a nyugat-európai arányokkal (Sobotka, 2017), így addig nem tűnt kiemelkedő fontosságúnak e kérdés elemzése. A fiatal, 1970 után született női kohorszokban azonban már egyre magasabb a 40 éves korukban még mindig gyermektelenek aránya. A legújabb kutatási eredmények pedig azt is hangsúlyozzák, hogy a gyermektelenség nem feltétlenül szándékos, hanem a nők „belecsúsznak” abba az élethelyzetbe, hogy gyermektelenek maradnak, hiszen a gyermeket nem tervezők aránya elenyésző, 5% alatti (Pongrácz, 2011; S. Molnár, 2011; Miettinen and Szalma, 2014; Kapitány és Spéder, 2015, 2018), akárcsak a gyermektelenséget előnyösnek tartók 7%-os részaránya (Spéder, 2014) – bár vannak olyan élethelyzetek, amikor nagyobb a nők esélye arra, hogy gyermektelenek maradjanak (erről bővebben lásd Szalma és Takács, 2012).

A női gyermektelenség növekedésére számítanunk kell a jövőben. Ez pedig, ha nem is determinisztikusan, a termékenység (további) csökkenéséhez vezethet.¹ Egy 2014-ben végzett becslés például kimutatta, hogy a befejezett teljes termékenységi arányszám milyen erőteljesen függ a női gyermektelenség mértékétől (Spéder, 2014). A becslés változatlanul hagyta a gyermekszám-növekedési valószínűségeket, és csak egyetlen tényezőt módosított: a gyermektelenek arányát. Ha a gyermektelenség mértéke 15%-ról 20%-ra növekedett, akkor a becsült teljes termékenységi arányszám értéke 1,66-ról 1,53-ra csökkent.² Ha magasabb, 25%-os gyermektelenségi aránnyal számolt, akkor az arányszám értéke még inkább lecsökkent, 1,44-re.

* De nem feltétlenül, hiszen vannak az ún. polarizált országok, mint amilyen az Egyesült Királyság vagy Finnország, ahol magas mind a gyermektelenek, mind a négynél több gyermeket nevelők aránya; és vannak olyan közép-kelet- vagy dél-kelet-európai országok, mint Spanyolország vagy akár Magyarország is, ahol alacsony a termékenység és alacsony a gyermektelenség aránya is (Tanturri et al., 2015).

* Az 1975-ös és ezt követő születési kohorszok körében.

A női gyermektelenséget magyarázó individuális tényezők közül a kutatók legtöbbször a nők iskolai végzettségét emelik ki, abból a megfontolásból kiindulva, hogy látszólag együtt mozog iskolai végzettségük emelkedése (és ezzel szoros összefüggésben foglalkoztatottságuk növekedése) és a termékenység csökkenése. Valóban, a 2000-es években több kötet és tanulmány mutatott be olyan eredményeket, amelyek pozitív összefüggést jeleznek a női gyermektelenség és az iskolai végzettség között Nyugat-Európában (Andersson et al., 2009; Berrington, 2014, 2017; Bujard, 2015; Beaujouan et al., 2016; Köppen et al., 2017; Kreyenfeld and Koznietszka, 2017b), Közép-Kelet-Európában (Sobotka, 2011; Kapitány és Spéder 2015; Brzozowska, 2015; Beaujouan et al., 2016) és az Egyesült Államokban is (Livingston, 2015). Ugyanakkor az is látható, hogy például Németországban a magas végzettségű nők körében megállt a gyermektelenség növekedése (Bujard, 2015; Kreyenfeld and Koznietszka, 2017a), Svédországban és Finnországban pedig U alakú összefüggés figyelhető meg a női gyermektelenség és az iskolai végzettség között (Andersson et al., 2009; Rotkirch and Miettinen, 2017).

Az 1940 és 1961 között született nők körében vizsgálta az iskolai végzettség és a gyermektelenség közötti összefüggést Wood et al. (2014). Úgy véli, hogy a közép-kelet-európai országokban talált gyenge összefüggés annak hatása lehet, hogy ebben a régióban az államszocializmus évei alatt egységes fertilitási viselkedés alakult ki: mindenkinek, iskolai végzettségtől függetlenül született gyermeke, mert ez volt a rendszer, az elvárás, ezért a női gyermektelenség egyformán alacsony volt minden iskolai végzettségű csoportban (különbségek per sze akadtak, például a befejezett termékenység szintjében). Az 1965 előtt született, iskolai végzettségük szerint vizsgált nők körében a gyermektelenség aránya egyre inkább hasonlóvá vált, leginkább azért, mert az alapfokú és középfokú végzettségű nők esetében a gyermektelenségi arány konvergált (Brzozowska, 2015; Beaujouan et al., 2016; Szabó et al., 2016). A nagyobb mértékű kontextuális különbségek éppen az 1980-as években következtek be (Wood et al., 2014), és ezek a hatások leginkább a fiatalabb születési kohorszok, azaz éppen az 1960 után születettek termékenységi viselkedésében érhetők tetten.

Jelen írásunkban folytatjuk a többek közt Wood et al. (2014), Beaujouan et al. (2016) és Brzozowska (2015) által elkezdett elemzéseket, amelyek az 1960 előtt született női kohorszok demográfiai viselkedését mutatták be. Ugyanakkor, mintegy másik kiindulópontként, támaszkodunk a gyermektelenség témájában megjelent legújabb összefoglaló kötetek és országspecifikus jelentésekben bemutatott eredményekre is (Tanturri et al., 2015; Miettinen et al., 2015; Kreyenfeld and Konietszka, 2017b). Elemzésünket ehhez a kutatási területhez kapcsoljuk, és szisztematikusan áttekintjük, hogyan alakult Magyarországon a véglegesen

gyermektelen nők aránya iskolai végzettségük szerint. Arra keressük a választ, hogyan változott az 1920 és 1979 között született nők körében a gyermektelenek aránya, hogyan alakulnak az iskolai végzettség szerinti különbségek a női gyermektelenség időbeni trendjében, valamint hogyan alakult volna a női gyermektelenség mértéke, ha nem lett volna iskolai expanzió.

ELMÉLETI HÁTTÉR

A gyermektelenség mint demográfiai kutatási kérdés szorosan a termékenységhez kapcsolódik, így kézenfekvőnek tűnik, hogy a termékenység magyarázatára kialakított elméletekhez nyúljunk vissza, amikor a gyermektelenséget vizsgáljuk. Jó összefoglalót nyújtanak a termékenységet és a gyermektelenséget magyarázó elméletekről: Wood et al. (2014) és Tanturri et al. (2015). A termékenység és az oktatás összefüggéseit vizsgáló kérdésünk szempontjából a termékenység változását magyarázó gazdasági és kulturális elméletekre térünk ki röviden.

Becker a család gazdaságtana modelljében (Becker, 1960) úgy közelíti a kérdést, mintha a gyermekek kívánatos, de költséges javak lennének, és a gyermekvállalási döntés meghozatalához a háztartások racionális döntést hoznának a költségek és hasznok együttes mérlegelésével. Arra, hogy a különböző iskolai végzettségű és jövedelmű személyek hogyan vállalnak gyermeket, hat egyrészt a jövedelem (jövedelmi hatás), másrészt a gyermeknevelés költsége (alternatív költség hatás). A jövedelemnek pozitív befolyása is lehet a gyermekvállalásra, hiszen magasabb jövedelemből (amely magas iskolai végzettséggel és foglalkoztatottsággal jár együtt) könnyebben és több gyermeket lehet nevelni. Kivéve, ha a magasabb jövedelemből kevesebb gyermeket szeretnének a szülők nevelni, de jobb életminőségben. A gyermeknevelés költségeinek növekedése azonban negatív kapcsolatban áll a termékenységgel. A magasan képzett, illetve a jobb foglalkoztatottsági pozíciókban lévő szülők, elsősorban nők, a gyermekszülés és gyermeknevelés miatt/alatt kiesnek jövedelmező pozícióikból, ezért inkább dönthetnek úgy, hogy ennek elkerülése érdekében kevesebb gyermeket vállalnak. Az alacsonyabb iskolai végzettségű nők jövedelme alacsonyabb, munkahelyi pozícióik labilisabbak, mint képzett társaiké, és ezek életkoruk növekedésével sem javulnak számottevően – ebből kifolyólag számukra nem igazán költséges dolog karrierépítés helyett már fiatalabb korban gyermeket vállalni. Ezek az elméleti megfontolások arra engednek következtetni, hogy a magasan képzett

nők körében, akiket a leginkább érint a gyermekszülés és gyermeknevelés miatt kiesett jövedelem hatása, alacsonyabb lesz a termékenység, míg az alacsonyabban képzett nők körében magasabb. Brzowska (2015) és Kantorová (2004) azonban arra hívja fel a figyelmet, hogy a szocialista közép-kelet-európai országokban a gazdasági motiváció, a mennyiség-minőség alku kevésbé játszhatott szerepet a gyermekvállalási döntéseknél, hiszen az (elméletileg) teljes körű foglalkoztatottság és a viszonylag egyformán alacsony jövedelmek időszakában nem volt magas a gyermekvállalás alternatív költsége. Az 1990-es rendszerváltás utáni termékenységi karrierekben azonban már lehet ennek hatása például a gyermekvállalás halasztására (Kantorová, 2004). Emellett az sem hagyható figyelmen kívül, hogy Magyarországon és a többi poszt szocialista országban a piaccgazdaságra és a kapitalista versenyre való áttérés során az 1990-es években az infláció, a családi juttatások reálértékének csökkenése és ezek jövedelemfüggővé válása számos család esetében megnehezítette a döntést az egyéni fogyasztásra szánt és a gyermekkel kapcsolatos kiadások között (Spéder and Kamarás, 2008). Az alacsonyabb jövedelmű családok (és ezen belül az alacsony iskolai végzettségűek) ezáltal komoly dilemma elé kerülhettek, ami szintén befolyásolhatta gyermekvállalási döntésüket.

A termékenység alakulását magyarázó másik elmélet szerint a családok nem gazdasági kalkuláció alapján döntenek gyermekeik számáról, hanem követik az értékek, viselkedési normák kultúrájának változását, azokét, amelyeket társadalmi környezetükben mások elfogadnak. A második demográfiai átmenet gyűjtőfogalommal illetett jelenség azt sugallja, hogy a megváltozott, önmegvalósításra ösztönző modern értékrend miatt csökken a termékenység és növekszik a gyermektelenség, hiszen eltűnnek a hagyományos családformálódási folyamatok, és helyükbe lép a modernizáció, a gazdasági növekedés, a karrierlehetőségek kiszélesedése és a megváltozott egyéni aspirációk (van de Kaa, 2002; Sobotka, 2008). Ezek a folyamatok egységesen gyakorolnak hatást a demográfiai viselkedésre minden iskolai végzettségű csoporton belül, hiszen a demográfiai átmenet gyors ütemben futott végig az összes társadalmi csoporton. Az olyan életszínvonal-célok, mint a lakáshelyzet javítása, tartós fogyasztási cikkek vásárlása, gyermekek iskoláztatása, felfelé történő mobilitás, szinte teljesen egységesen elterjedtek a magyar társadalomban (Andorka, 2006), azaz csak e szempontok alapján mind az alacsony, mind a magasabb iskolai végzettségű nők körében egyaránt csökkenhet a termékenység. Empirikus vizsgálatok azt is jelezték, hogy a posztmaterialista attitűd nem függ össze az ideális gyermekszámmal, és a magasán képzett nők nem

kívánnak kevesebb számú gyermeket, mint alacsonyabb iskolai végzettségű társaik (Wood et al., 2014).³ Sokkal inkább függ az intézményi háttértől, a családpolitikai és szociálpolitikai eszközöktől, hogy a magasan, illetve alacsonyán képzett nők mennyi gyermeket vállalnak (Lesthaeghe, 2010). Tanulmányunkban nem tudjuk tesztelni a normák, értékek hatását a gyermektelenségre, de helye van itt ennek a kiemelésnek, már csak azért is, mert ezek hatása a fertilitásra nem lehet független az olyan strukturális „kényszerektől”, mint amilyen például az iskolai végzettség (vagy foglalkozás), hiszen a magasabban képzetteknek inkább van lehetőségük tervezni, megtanulni, hogyan hozzanak racionális döntéseket életútjuk során, és inkább elérhetőek számukra a hatékony fogamzásgátlási módszerek, mint kevésbé képzett társaik számára (Wood et al., 2014).

A fertilitást magyarázó elméletek közül fontosnak tartjuk még megemlíteni a *bizonytalansági elméletet*. A bizonytalansági vagy kockázatkerülő elmélet azt állítja, hogy amikor a gazdasági, társadalmi és személyes tényezők „jövőképe” bizonytalan, akkor a döntéshozók kockázatkerülőként viselkednek, legfőképp egy olyan visszafordíthatatlan döntés vonatkozásában, mint amilyen a gyermekvállalás. Bizonytalan társadalmi és gazdasági környezetben elsősorban a fiatalok azok, akik elhalasztják, hogy párkapcsolatra lépjenek és gyermeket vállaljanak. Kreyenfeld (2010) e kérdést érintő elemzésében azonban arra jutott (idézi Tanturri et al., 2015), hogy mind az objektív gazdasági bizonytalanság (munkanélküliség), mind a szubjektív (aggódás a gazdasági helyzet, illetve a munkabiztonság miatt) kevés hatással volt a gyermekvállalás halasztására, mert ezek a szülők iskolai végzettségén keresztül fejtették ki elsősorban a hatásukat. Míg az alacsony iskolai végzettségű nők a gazdasági bizonytalanságra azzal válaszoltak, hogy inkább gyermeket vállaltak és nevelték őket, addig a magasabb végzettségűek inkább elhalasztották a gyermekszülést.

Ezeknek az elméleti megfontolásoknak az égisze alatt végezzük elemzéseinket és keressük a magyarázatokat az iskolai végzettség és gyermektelenség közötti összefüggésre az 1920 és 1979 között született nők körében Magyarországon, nem hagyva figyelmen kívül azt a tényt, hogy ez az összefüggés mélyen beágyazott abba a társadalmi-gazdasági és egyben oktatáspolitikai kontextusba, amelyben megjelenik.

³ Makroszintű elemzések szerint azokban az országokban magasabb a gyermektelenség, amelyekben elterjedtebbek a posztmaterialista értékek (Miettinen et al., 2015).

A TERMÉKENYSÉG TÁRSADALMI, STRUKTURÁLIS ÉS INTÉZMÉNYI HÁTTERE MAGYARORSZÁGON

Tanulmányunk egy hosszú időszakot átölelve tekinti át a női gyermektelenség iskolai végzettség szerinti alakulását. A kérdés helyes kontextusban való értelmezése miatt elengedhetetlen, hogy röviden áttekintsük a témánk szempontjából lényeges néhány területen, melyek voltak azok a folyamatok az elmúlt 80 évben, amelyek hatással lehettek és lehetnek az elemzésünkben kiemelt női születési kohorszok gyermekvállalására.

Foglalkoztatottság

A nők foglalkoztatása előtt megnyílt az út, amikor az 1868-as népoktatási törvény lehetővé tette, hogy a fiúpolgárral együtt leánypolgári iskola is alakuljon. A 19. század első két évtizedében a polgári iskola és a tanítónőképző intézet volt domináns a lányok középfokú oktatásában (Pukánszky, 2013). A húszas-harmincas években pedig egyértelműen a tanítói pálya vált népszerűvé a nők körében: egyre több nő dolgozott tanárként, és a családok ezt összeegyeztethetőnek tartották a gyermekneveléssel (Pukánszky, 2013). Ezekben az években megállíthatatlan folyamatként haladt előre a nők munkába állása. Ha a felsőosztálybeli úrinők nem is, de az alsó középosztálybeli nők egyre nagyobb arányban vállaltak irodai munkát. Ugyanakkor ezek a pozíciók a hivatalnoki hierarchia alsóbb lépcsőin helyezkedtek el, így a foglalkoztatott nők gazdasági téren nem tudtak felzárkózni. A piaci szférában még nehezebb volt a munkát kereső nők helyzete. Ezzel a trenddel párhuzamosan, a patriarchális családmodell erősödésével, a két világháború között elkezdődött a nők fokozatos kiszorítása is a munka világából (Gyáni, 1987/88, idézi Pukánszky, 2013). A nők önállósodásának lehetőségét paradox módon mégis éppen a világháborúk teremtették meg. A szakképzett férfimunkások helyett a nők dolgoztak a fegyver- és lőszergyárakban. Igaz, szakképzetlen betanított munkásként foglalkoztatták őket, de hadiipari dolgozóként kétszer annyit kerestek, mint a háború előtti civil szakmákban. Sokan dolgoztak továbbá önkéntes ápolókként a csatatereken. A női foglalkoztatás terjedésének útját jelzi, hogy 1891-ben csak a házicselédek és napszámosok között haladja meg a nők részaránya átlagos részarányukat, míg 1910-ben már a papír- és a textiliparban, 1930-ban pedig a ruházati iparban, valamint az egészségügyben és az oktatás-kultúra területén is (Koncz, 1983).

A szocialista gazdaságfejlesztés során tovább bővült a női foglalkoztatás, a nők részaránya – az 1970 és 1980 közötti évtized kivételével – a mezőgazdaságban, a mezőgazdaságon kívüli ágazatokban pedig mindvégig emelkedett (Koncz, 1983). 1949 és 1960 között a női foglalkoztatottak száma megkétszereződött, és ez a létszámnövekedés a szolgáltatószférában, illetve a feminizált ágazatokban volt a leggyorsabb. 1960 és 1970 között az iparban, 1970 és 1980 között pedig a szolgáltató ágazatokban nőtt dinamikusabban a nők száma, 1980-ra pedig gyakorlatilag teljes körűvé vált a nők foglalkoztatottsága (Fóti és Lakatos, 1998).

Az 1990-es rendszerváltás után nagymértékben átalakult a munkaerőpiac. A szűkülés 1992-ben kezdődött és 1997-ig tartott, ez idő alatt közel egymillió foglalkoztatott tűnt el a munkaerőpiacról. A foglalkoztatottság ezután növekedésnek indult. A női munkanélküliség értéke 10% körül mozgott 1992 és 1996 között, majd ez is csökkeni kezdett: a 2000-es évek elején 6-7% körüli, míg a 2000-es évek végén 10-11% volt az értéke (Spéder and Kamarás, 2008). A női foglalkoztatási ráta alacsonyabb, mint Nyugat- és Észak-Európában, de míg ezekben az országokban jellemző a részmunkaidő, addig Magyarországon nem (Makay, 2018). A munkaerőpiac szűkülése és szerkezeti átrendeződése új feltételeket teremtett a (női) foglalkoztatáshoz és a gyermekvállaláshoz. A foglalkoztatott nők gyermekvállalási hajlandósága egyértelműen csökkent, az anyasági segélyen élőké – a családtámogatási rendszer változásait követve – éles töréseket mutatott (Spéder 2003).

Oktatási expanzió

A Magyarországon végbement oktatási expanzió hatását jól érzékeltetik az *1. ábra* adatai, amelyen az 1920 és 1979 között született nők megoszlását mutatjuk be a legmagasabb befejezett iskolai végzettségük szerint, 41-51 éves korukban. Az egyetemi, főiskolai végzettséggel rendelkező nők aránya 1-2%-ról 34%-ra emelkedett 1970 és 2016 között, az érettségi bizonyítvánnyal rendelkezőké pedig 2-3%-ról 35%-ra ugyanebben a periódusban. A legfeljebb alapkötés végzettséggel (8 osztály) rendelkezők aránya 90%-ról 11%-ra csökkent 1970 és 2016 között. Ezekkel az idősoros összehasonlításokkal azonban óvatosan kell bánni, hiszen – annak ellenére, hogy minden periódusban a nők 41-51 éves korukban rögzített befejezett iskolai végzettségével számoltunk – a különböző korosztályokban különböző értéke és tartalma volt egy adott iskolai végzettségnek.

A szakmunkásképzést például csak 1938-ban vezették be Magyarországon, előtte tanoncképzés működött, de a szakmunkástanoncok száma nem szerepel külön a statisztikákban. Nemcsak a szakmunkás végzettségűek (tanoncok) számának elkülönítése problematikus az 1940 előtt születettek körében, hanem a legfeljebb 8 osztályt, azaz a jelenlegi általános iskolát végzettek száma is. Ugyanis egészen a második világháború végéig léteztek az ún. hat- és nyolcosztályos polgári iskolák, amelyekbe a négy általános (akkor elemi) elvégzése után lehetett beiratkozni, és léteztek a nyolcosztályos gimnáziumok is, ahová szintén a négy elemi elvégzése után lehetett menni. Az oktatási statisztikák így a legfeljebb 8 osztályt végzettek körében különböző végzettségeket vonnak egybe: a jelenlegi iskolai rendszer 5–8. osztályát, a polgári iskolát, valamint a hajdani gimnázium 1–4. osztályát (Andorka, 2006).

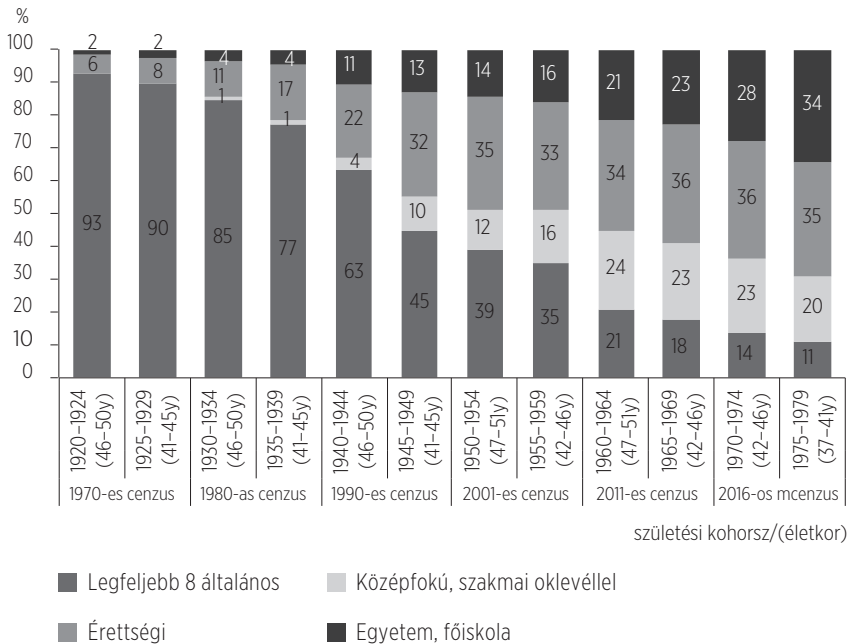
A két világháború közötti oktatási reform keretében alakították át az elemi népiskolát nyolcosztályossá, a polgári iskolát középfokú oktatási intézménnyé (1927-ben), illetve egységes középiskolává, gimnáziummá (1934-ben), és ahogy jeleztük, ekkoriban hozták létre a középfokú szakképzést is (1938-ban). A leány-középiskolák újjászervezésével foglalkozó 1926. évi törvény elősegítette a nők felsőfokú tanulmányokra való felkészítését, és a leány-középiskolai érettségi bizonyítvány ekkortól már ugyanúgy jogot biztosított a felsőoktatásba való belépésre, mint a fiúk középiskoláinak érettségije. 1934-ben viszont korlátozni kezdték a női hallgatók egyetemre való felvételét. Míg az 1925/26-os tanévben a női egyetemi hallgatók létszáma 1633 volt (és a férfihallgatókhoz viszonyított arányuk 10%), majd az 1931/31-es tanévben 2248 (13,4%), addig az 1937/38-as tanévben már csak 1750 (12,4%) (Pukánszky, 2013).

Az 1940-es évek végén, az 1950-es évek elején Magyarországon, akárcsak a legtöbb közép-kelet-európai szocialista országban, erőteljes iparosítás kezdődött, így a gyárakban és üzemekben új szakképzett munkaerőre volt szükség. Nemcsak a férfiakat, hanem a nőket is arra ösztönözték, hogy mezőgazdasági szövetkezeti, illetve gyári munkásként dolgozzanak. Ezzel összhangban az ipar igényeinek kielégítése érdekében sürgették az oktatás bővítését is, főleg a szakoktatását. A szocialista időszakban Magyarországon az állam szabta meg, hogy az érettségizettek köréből mennyien felvételizhetnek az egyetemekre. Ez az arány minden kohorszban belül körülbelül 10% volt (Spéder and Kamarás, 2008). 1949 és 1963 között az állampárt rendeletileg határozta meg azt is, hogy kik vehetők fel a magyar felsőoktatásba. A pártalkalmazottak és utódaik korlátlan számban iratkozhattak be, és csak maradék helyeket osztottak szét elsősorban a munkások, parasztok, majd értelmiségiek és „egyéb származásúak”

között (lásd még Kiss, 2014; Kantorová, 2004; Zeman, 2018). Míg a 20. század elején inkább a férfiak köréből tanultak többen és hosszabb ideig, addig a női munkavállalás terjedésével és az oktatási expanzió következtében már a nők körében is egyre többen tanulnak, érettségiznek és diplomáznak. 1980-ban az oktatási rendszerbe bekerülő nők száma már meghaladta a férfiakét (Fóti és Lakatos, 1998).

A rendszerváltás után az egyetemek kapacitásai bővültek, hiszen megnövekedett a kereslet a diplomások iránt. A fiatalok számára kinyíltak a választási lehetőségek, meghatározó szerepe lett az oktatásban töltött időnek, így rövid időn belül megugrott az egyetemi képzésekben részt vevők száma, és az érettségizettek aránya is meghaladta az ennél alacsonyabb iskolai végzettségűek arányát (Organisation for Economic Co-operation and Development [OECD], 2014, 2018). Mindezek pedig együttesen járultak hozzá ahhoz, hogy a fiatalok inkább a tanulást válasszák, és egyelőre inkább elhalasszák párkapcsolataik alakítását és a gyermekvállalást (Spéder et al., 2002).

1. ábra: Az 1920 és 1979 között született nők megoszlása iskolai végzettségük szerint, 1970–2016

Forrás: 1970, 1980, 1990, 2001. és 2011. évi népszámlálás, 2016. évi mikrocenzus. Saját számítás.

Család- és szociálpolitika

Az elmúlt száz évben jelentős kormányzati intézkedésekkel és pénzbeli támogatásokkal próbálták megállítani a születésszám csökkenését (Spéder et al., 2002). E családpolitikai elemek alakulásának, illetve a termékenységre gyakorolt hatásuknak a bemutatása meghaladja tanulmányunk kereteit, így csak arra vállalkozunk, hogy röviden felvázoljuk, mikor jelentek meg egyes családtámogatási elemek, mikortól lehet hatásuk a nők gyermekvállalására (a témáról részletesen lásd Tárkányi, 1998; Gábos, 2005; Kapitány, 2015). Már az 1907. évi XIX. törvénycikkben betegségi ellátást biztosítottak az ipari és kereskedelmi alkalmazottak családtagjai számára, és támogatási formaként már 1912-ben megjelent legelső formájában az állami alkalmazottaknak és vasúti dolgozóknak nyújtott családi pótlék. 1922-ben pedig bevezették a terhességi és szoptatási segélyt. A családpolitika hosszú időn keresztül legnépszerűbb elemét, a *családi pótlékot* a szélesebb néprétegek számára 1938-ban tették elérhetővé, ez a 16 éven aluli gyermekek felneveléséhez nyújtott segítséget havi fix juttatással. Kezdetben csak az állami szektorban dolgozók voltak erre jogosultak, majd 1946-ban kiterjesztették a jogosultságot minden foglalkoztatottra, 1966-ban pedig a mezőgazdasági dolgozókra is. 1995 és 1998 között ennek értéke a jövedelemhez igazodott, majd utána általánossá vált. Mértéke, amely 2008 óta nem változott, gyermekszámtól függ, valamint attól, hogy a szülő egyedülálló-e vagy sem. (Egy gyermek után 12 200 forint juttatás jár.)

Itt kell megemlítenünk az 1953-ban fogantatott *abortusztilalmat*, amelyet 1956-ban töröltek el. Ezzel egy időben bővítették a kórházi szülőszobák számát, egyre több szülést folytattak le kórházban, és igyekeztek fejleszteni a bölcsődék, óvodák számát is (Spéder et al., 2002).

1967-ben indították el a *gyermekgondozási segélyt* (gyes). Azok az anyák, akik várandósságuk előtt dolgoztak valamennyi ideig (ez mindig változott, hogy mennyi idő kell a jogosultság megszerzéséhez), otthon maradhattak gyermekeikkel két és fél évig, később három évig. Ezért havonta fix összegű segélyt kaptak, az anya fizetésének meghatározott százalékát. (2008 óta havi bruttó 28 500 forint a mértéke). 1982-től az apák is jogosulttá váltak a gyes igénybevitelére.

1973-ban a kormány *összetett népességgazdasági* programot vezetett be, amelynek fontos eleme volt a demográfiai összetevők javítása is. Megemelték az addig létező támogatások összegét, lakhatási támogatást vezettek be, segitendő a három- vagy többgyermekes családok önkormányzati lakáshoz jutását, valamint vissza nem térítendő támogatást is nyújtottak előre vállalt

gyermekük után. Ezzel egy időben újra szigorúbbá vált a tervezett abortusz engedélyezése, és inkább a fogamzásgátlók használatát támogatták.

Az 1985-ben vezették be az anya fizetéséhez kötött *gyermekgondozási díjat* (gyed), amelyet a gyermek kétéves koráig vehetett igénybe az anya – ennek összege a fizetése 65–75%-a volt, foglalkoztatotti idejétől függően. 1996 és 1999 között felfüggesztették ezt a támogatási formát, de 2000-ben újra visszaállították, igaz, már a minimálbér mindenkori összegéhez kötve. (Az átlagosan folyósított összeg bruttó 81 356 forint volt 2010-ben.) 2014-ben erőteljesen megváltozott a gyed szerepe: ekkortól már munkajövedelem mellett is igénybe lehet venni, tehát plusz juttatásként folyósítható a teljes munkaidős tevékenység mellett. Ennek a politikának erőteljes munkába állásra ösztönző hatása van a kétéves gyermeket nevelő anyák körében (Makay, 2018).

Fontos még megemlíteni a *szülési szabadságot*, amely a munkavállaló anyákat illeti meg. Már az 1884-es ún. ipartörvény négy hét szülési szabadságot engedélyezett a munkavállaló nőknek szülés után. A betegségi és baleseti kiegészítő biztosításról szóló 1927. évi XXI. törvény pedig úgy rendelkezett, hogy a terhességi segély a szülés előtti hat hétben, a gyermekágyi segély a szülés utáni hat hétben jár, és az anya mindkettő idején korábbi átlagkeresete 100%-ának megfelelő összeget kap (Tárkányi, 1998). Jelenleg szülés után 24 hétig jár ez a támogatási forma, ha az anya szülés előtt biztosított volt két éven belül 365 napig. Ezalatt az anyák *csecsemőgondozási díjat* kapnak, amelynek mértéke a napi átlagkereset 70%-a, és nincs felső korlátja. (Átlagos havi bruttó összege 153 161 forint volt 2016-ban.)

A személyi jövedelemadó rendszerét 1988-ban vezették be, de a foglalkoztatott gyermekes nők adókedvezményben részesülhettek. 1995 és 1999 között a családi adókedvezményt is megszüntették, majd 1999-ben visszaállították. Kezdetben a harmadik, negyedik gyermek után volt magasabb a kedvezmény összege, de 1992-től már a második és az első gyermek után is járt ez a kedvezmény. 1993-ban vezették be a *gyermekgondozási támogatást*, amely tulajdonképpen a főállású anyaság rendszerét intézményesítette. 2002 és 2006 között csak a családi adókedvezmények területén voltak lényeges változások (szűkítések). 2010 óta számos területen támogatja a kormány a gyermekvállalást (például a munka és a család összeegyeztethetősége, gyermekek napközbeni elhelyezése, az otthonteremtés és lakhatás segítése, támogatások és szolgáltatások), ami érintheti a kutatásunkban elemzett legfiatalabb kohorszok demográfiai viselkedését.

Itt kell röviden kitérnünk a *bölcsődék és óvodák helyzetére*. Ahogy növekedett a női munkavállalás, úgy nőtt a bölcsődébe és óvodába beíratott gyermekek száma is. Míg 1960-ban a 2 év alatti gyermekek 7,4%-a, addig 1970-ben már 9,5, 1980-ban 14,8, a rendszerváltás után pedig 11,7%-a volt bölcsődés (Spéder et al., 2002). A 3–5 évesek körében az óvodások aránya magasabb: 1970-ben 57,7%-uk óvodás, 1980-ban 79,8, 1990-ben 87,1%-uk. Jelenleg tízből közel kilenc gyermek óvodás a 3–5 éves korcsoportban.

ELEMZÉSI ÉS MÓDSZERTANI SZEMPONTOK, AZ ADATOK FORRÁSA

Jelen elemzésünkben elsősorban a KSH (Központi Statisztikai Hivatal) által az elmúlt 50 évben készített népszámlálási lekérdezések, valamint a 2016. évi mikrocenzus individuális szintű, teljes körű adatbázisaiból számolunk. A népszámlálások közül elérhetők számunkra az 1970, 1980, 1990, 2001. és 2011. évi népszámlálások és a 2016. évi mikrocenzus teljes körű adatbázisai.⁴ A legidősebb születési kohorszok termékenységi mintázatait az 1970. évi népszámlálásból tudjuk kiszámolni. A legfrissebb összeírás, a 2016. évi mikrocenzus adataiból pedig a legfiatalabb születési kohorszokat elemezhetjük. A gyermektelenség elterjedésének mérésére azért is a népszámlálási adatforrásokat tartjuk elsődleges fontosságúnak, mert egyrészt lefedik a teljes lakosságot,⁵ másrészt a gyermekvállalással összefüggő számos háttér adatot is tartalmaznak.

A demográfusok a nők termékenységi időszakát 15–49 éves koruk közé teszik, és a termékenységi pályát ezután lezártnak tekintik. Gyakorlatilag azonban a nők már sokkal korábban befejezik termékenységi életútjukat: az anyák 40. életéve után csupán a gyermekek 1,2%-a született meg 2015-ben, 1,4%-uk 2016-ban és 1,6%-uk 2017-ben (KSH, születési népmozgalmi adatbázis 2015-2017, saját számítás). Ezekből a megfontolásokból kiindulva azokat a nő-

⁴ A KSH zárt kutatószobájában elérhető adatbázisokból számoltunk. Itt mondunk köszönetet a KSH Felhasználói Kapcsolatok főosztály munkatársainak a nagy mennyiségű kutatási eredményeink ellenőrzéséért és a kimeneti táblák gyors átadásáért.

⁵ A mikrocenzust 2016 október–novemberében a háztartások 10%-os mintáján hajtották végre, az ország 2148 településén mintegy 440 ezer háztartást kérdeztek le. Az adatok súlyozás után a teljes népességre kivetíthetők (Központi Statisztikai Hivatal [KSH], 2016).

ket tekintjük *véglegesen gyermekteleneknek*, akiknek 46–50 éves korukig nem született gyermeke, de gyakorlatilag már a 41–45 éveseket is ideszámíthatjuk.⁶ (Az írásunkban elemzett legfiatalabb női születési kohorsz az 1975–1979-ben születetteké, ők 2016-ban 37–41 évesek [1. táblázat], azaz termékenységi pályájuk még nincs lezárva. A rájuk vonatkozó eredményeket ennek figyelembevételével kell olvasni.) A népszámlálási adatokból el tudjuk különíteni ezt a népességet, ugyanis minden népszámlálás rákérdez az élve született gyermekek számára. Akik erre 0-t válaszoltak, azokat tekintjük az adott életkorban gyermekteleneknek. Ez az elemzésünk függő változója.

Magyarázó változóink az *életkor*, valamint a *születési év* és a *legmagasabb befejezett iskolai végzettség*. A népesség iskolai végzettség szerinti időbeni összehasonlítása nehézkes, mert adott végzettség tartalma nem ugyanazt takarja minden periódusban (lásd fentebb az *Oktatási expanzió* című alfejezetet). A KSH azonban igyekezett harmonizálni a különböző periódusokban mérhető iskolai végzettségeket, így mi is ezekre a kategóriákra támaszkodunk. Elemzéseinkben a nők legmagasabb befejezett iskolai végzettségét négy kategóriába soroljuk: (a) legfeljebb 8 általános; (b) középfokú iskola érettségi nélkül, szakmai oklevéllel; (c) érettségi, (d) egyetemi, főiskolai végzettség ([KSH], 2011), és a 41–51 éves korukban rögzített, azaz a termékenységi karrierjük lezárulása utáni állapotot vizsgáljuk.

A demográfiai elemzések azért annyira összetettek, mert egy keresztmetszeti felvétel időszakában (mint amilyen a népszámlálások évei, azaz *periódusa*) egyszerre kell vizsgálni a különböző években született népesség (*születési kohorszok*), valamint a különböző életkorú népesség (*életkori csoportok*) jellemzőit, mivel ezek demográfiai eseményekre gyakorolt hatásai eltérők (1. táblázat).

⁶ Természetesen tudatában vagyunk annak, hogy a végleges gyermektelenség „elérésében” a női életpálya számtalan tényezőjének egymásra hatása áll: iskolai, foglalkoztatási és párkapcsolati életpályák eredményeként jön létre (Spéder, 2014; Hoem et al., 2006; Neyer et al., 2017; Tanturri and Mencarini, 2008). Tudjuk, hogy ha valaki nem szül vér szerinti gyermeket, attól még lehet szülő és nevelhet gyermeket. Ismerjük az akaratlagos gyermektelenség (*voluntary childlessness*) és a nem akaratlagos gyermektelenség (*involuntary childlessness*) megkülönböztetésén alapuló szakirodalmat, valamint az időzítés problematikáját: hogy a szándékok az életpálya folyamán változhatnak, és vannak, akik csak egy átmeneti ideig akartak gyermektelenek maradni, de kicsúsztak a gyermekvállalási időből (Miettinen and Szalma, 2014; Szalma és Takács, 2012, 2018; Pongrácz, 2011). Mindezeket a szempontokat jelen elemzésünkbe nem építjük be, mivel a népszámlálási adatbázisok erre nem adnak lehetőséget.

1. táblázat. Az elemzésbe bevont születési kohorszok létszáma (fő) és körükben a gyermektelenek aránya (%)

Periódus	Születési kohorsz	Életkor	Nők száma	Gyermektelenek aránya
1970	1920–1924	46–50	385 288	14,6%
1970	1925–1929	41–45	378 476	12,8%
1980	1930–1934	46–50	357 253	11,5%
1980	1935–1939	41–45	339 368	10,2%
1990	1940–1944	46–50	346 810	8,8%
1990	1945–1949	41–45	361 232	8,5%
2001	1950–1954	47–51	415 868	8,0%
2001	1955–1959	42–46	384 156	7,8%
2011	1960–1964	47–51	309 220	8,4%
2011	1965–1969	42–46	340 277	10,7%
2016	1970–1974	42–46	371 210	15,0%
2016	1975–1979 ^a	37–41	407 935	20,8%

^a A legfiatalabb, 1975–1979-ben született nők még nem értek termékenységi karrierjük végére, azaz körükben a végső gyermektelenség alacsonyabb lehet

Forrás: 1970, 1980, 1990, 2001. és 2011. évi népszámlálás, 2016. évi mikrocensus. Saját számítás.

Ugyanazon születési kohorsz befejezett termékenységi adatai ugyanakkor eltérhetnek két egymást követő népszámlálás során, mivel egy adott $t+1$ időpontban lekérdezett, adott születési kohorshoz tartozó népesség nem feltétlenül esik egybe a t időpontban elért, ugyanahhoz a születési kohorshoz tartozó népességgel, hiszen a két időpont között adott születési kohorszból többen meghalhattak, emigrálhattak vagy imigrálhattak. Ezért nem egy adott évi népszámlálásból számoltuk a különböző (például idősebb) születési kohorszok befejezett termékenységét, hanem minden egyes, elérhető népszámlálási időpontban elemeztük a női születési kohorszokat, azok 41–45 és 46–50 éves korában (1. táblázat).⁷

Végül meg kell említenünk egy, az adatainkat torzító hatást: elképzelhető, hogy a megkérdezettek (illetve bizonyos demográfiai csoportok) nem akarnak

⁷ Igaz, a különböző népszámlálási és mikrocensus adatbázisból számolt, ugyanazokra a befejezett termékenységű születési kohorszokra vonatkozó gyermektelenségi arányok nem különböznek egymástól számottevően, tehát megbízhatóan számolhattunk volna akár egyetlen, például a 2011. évi népszámlálásból is gyermektelenségi arányokat az idősebb születési kohorszokra (lásd a *M-I. ábrát* a mellékletben).

vagy nem tudnak válaszolni a gyermekeik számára vonatkozó kérdésre.⁸ Makay (2016) elemzésében kimutatta, hogy a gyermekszámra adott válaszok erőteljesen függenek a feltett kérdés formájától. Különösen problémás az elhunyt gyermekekre vonatkozó adatok begyűjtése: ők gyakran kimaradnak az adatfelvétel során, ami torzíja a válaszadók gyermekszámát. Illetve azon gyermekek bevalása is hiányos lehet, ahol a szülők kapcsolata megromlott, külön vagy esetleg már új családdal élnek.

ISKOLAI VÉGZETTSÉG ÉS GYERMEKTELENSÉG: IDŐBENI ÁTTEKINTÉS

Az iskolai végzettség és a gyermektelenség közötti kapcsolat vizsgálatában a nemzetközi szakirodalomban bemutatott eredményekhez hasonló trendeket mértünk Magyarországon is (2. ábra). Először nézzük a gyermektelen nők arányát összességében, iskolai végzettségtől függetlenül. A legidősebb kohorszoktól haladva a legfiatalabbak felé a gyermektelenség alakulásában U alakú összefüggést látunk: a gyermektelen nők aránya a legmagasabb a vizsgált legidősebb és a legfiatalabb születési kohorszok körében, és ellaposodik a „középső” generációk alatt. Az 1920–1924 között született nők 15%-a volt gyermektelen.⁹ Ez az arány csökkenni kezd, eléri és tartja a 8%-ot az 1950–1964 között született nők körében, majd növekedésnek indul: az 1965–1969-es születésűeknél már 11%, az 1970–1974 között születetteknél már újra 15%, és a vizsgált legfiatalabbak, az 1975–1979 közötti születésűek csoportjában már 21% – igaz, a mikrocenzus idején ez a korosztály még csak 37–41 éves, azaz mai szemmel nézve még messze vannak termékenységi életszakaszuk végétől.

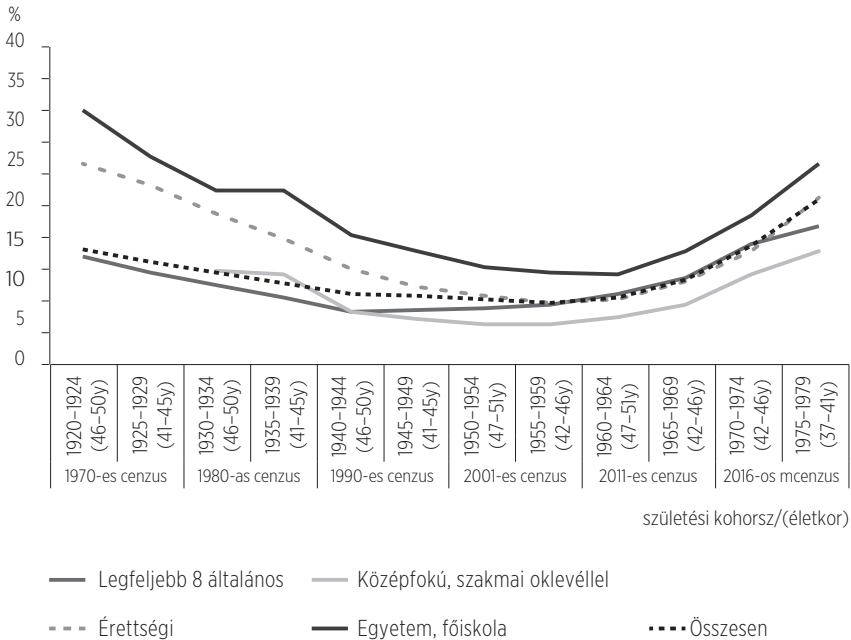
Most nézzük, hogyan alakult az egymást követő generációk gyermektelensége iskolai végzettség szerint. Minden egyes iskolai végzettségen belül U alakú az összefüggés a születési kohorsz és a gyermektelenség mértéke között. A leg-

⁸ A 2011. évi népszámlálásnál 1213 válaszhiány volt, ebből 477 esetben 30–59 éves nő nem adott választ a kérdésre. A hiányzó adatokat korrigálta a KSH: figyelembe vették mindkét szülő adatait, a családban élő gyermekek számát, illetve 0 értéket jelöltek, ha adott személynek fiatal életkora miatt nem születhetett gyermeke (KSH Módszertani Osztály, személyes közlés).

⁹ Az 1900-as évek elején született nők körében még magasabb a gyermektelenség: 19,2–22,1% annak függvényében, hogy melyik népszámlálási adatbázisból, azaz a nők hány éves korában számoljuk (lásd melléklet, *Ml. ábra*). A maximális értéket azonban nagy valószínűséggel éppen a századforduló előtt született női kohorszok mutathatták fel (19,7–22,8%), előtte alacsonyabb lehetett, ahogy a népszámlálással elért legidősebb, igaz, szelektív születési kohorszok körében mért adatok valószínűsítik (16,5–19,6%).

feljebb 8 általánossal rendelkező nők körében a gyermektelenek aránya 14%-ról indult 1920–1924 között születettek csoportjában. Majd folyamatosan csökken, mígnem eléri minimumértékét az 1940–1944-es kohorszban (7%). Innen kezd el növekedni, és az 1970–1974 között születetteknél már magas, 15% ez az érték, az 1975–1979-es születésűek körében pedig 18%.

2. ábra. A gyermektelen nők aránya születési kohorszoként (1920–1979) és befejezett iskolai végzettség szerint; 1970, 1980, 1990, 2001, 2011, 2016

Forrás: 1970, 1980, 1990, 2001. és 2011. évi népszámlálás, 2016. évi mikrocenzus. Saját számítás.

A középfokú, szakmunkás végzettségű nők demográfiai viselkedését az 1940–1944-es generációtól kezdődően érdemes vizsgálni. A gyermektelenek aránya ebben a születési évszabványban 6%, és ezen érték körül mozog egészen az 1960–1964 között született női kohorszokig. Majd ezen a csoporton belül is növekedni kezd a gyermektelenek aránya, és az 1970–1974-es generációnál az érték már 11%, az 1975–1979 közöttiekénél pedig 14%.

Az érettségivel és egyetemi, főiskolai diplomával rendelkező nők körében a gyermektelenek aránya időben szinte párhuzamosan mozog. A 1920–1924-ben született érettségizett nők esetében a gyermektelenek ará-

nya 25%, a minimumértéket pedig az 1960–1964 között születetteknél mértük (8%), innen növekszik, hogy az 1970–1974 közötti születésűeknél elérje a 14%-ot, majd a következő kohorszban, az 1975–1979 közöttiekénél pedig a magasnak számító 21%-ot. Az ugyanezen születési kohorszokra vonatkozó értékek az egyetemi, főiskolai diplomával rendelkező nők körében: 32, 11, 19 és 25%.

Az 1920 és 1944 közötti időszakban született nők körében egyértelmű az iskolai végzettség szerinti lejtő a gyermektelenek arányában. Azaz a gyermektelenek aránya a legkisebb a legalacsonyabb iskolai végzettségű nők esetében, és a legmagasabb a diplomások szűk csoportjában. Ha az 1920–1924-ben született nőket nézzük, akkor a gyermektelenek aránya náluk az iskolai végzettség szerint rendre az alacsonytól a magas felé: 14, 25 és 32%. Az 1940–1944 között született nők esetében, ahol már számolhatunk a szakmunkás végzettséggel, látjuk az első trendfordulást: a szakmunkás végzettségű nők gyermektelenségi aránya születési kohorszónként egyre alacsonyabb lesz, míg a legfeljebb 8 általánossal rendelkező nők körében a gyermektelenek aránya elkezdi emelkedni, mígnem meg is haladja a szakmunkás végzettségűeknél mért értéket. Azt gondoljuk, hogy mivel a kiterjedt iparosítás következtében egyre több munkaerőre volt szükség, és főleg szakmunkásra, egyre erőltetebben folyt a képzésük, így az alacsonyabb társadalmi státusú nők közül egyre többen nem maradtak meg a 8 osztályos képzettségénél, hanem elvégezték a szakmunkásiskolát is, termékenységi mintázatukat azonban megtartották. Ezért csökkenhetett a szakmunkás végzettségűek körében a gyermektelenek aránya és válhatott a legalacsonyabbá az egyéb iskolai végzettségű nőknél mért értékhez képest. Azoknak a száma pedig, akik megmaradtak a legfeljebb 8 osztályos végzettségénél, egyre alacsonyabb lett; így válhattak (valamilyen látens, egyelőre még nem feltárt szempont alapján, ami lehet egészségi állapot, családi vagy gazdasági háttér stb.) egyre szelektívebbé a gyermekvállalás szempontjából, annyira, hogy az 1960–1964-ben születetteknél a gyermektelenek aránya magasabb lett még az érettségizett nők körében mért aránynál is (8%, szemben a 9%-kal), és ez így maradt egészen az 1970–1974-es kohorszig. Az egyetemi, főiskolai diplomával rendelkező nők viselkedése azonban minden születési kohorszban belül disztingvált maradt: látható, hogy körükben a gyermektelenek aránya minden születési kohorszban magasabb, mint az egyéb végzettségű nő körében, annak ellenére, hogy nemcsak a szakmunkás végzettségű nők köre bővíthetett az alacsonyabb társadalmi háttérű nők körével, hanem az érettségizetteké és diplomásoké is.

Leíró elemzésünk tehát azt mutatja, hogy a gyermektelen nők aránya generációról generációra változott, és ez a változás minden egyes iskolai végzettségű csoporton belül jelen volt, igaz, az iskolai végzettség szerint más-más születési kohorsznál volt a legalacsonyabb: míg a legfeljebb 8 általánossal rendelkező nők körében az 1940–1944-ben születettek között maradtak a legalacsonyabb arányban gyermektelenek, addig a szakmunkás végzettségűek és érettségizettek csoportjában az 1955–1959-ben, a diplomások körében pedig az 1960–1964-ben születettek között.

KONVERGENCIA A GYERMEKTELEN NŐK ARÁNYÁBAN ISKOLAI VÉGZETTSÉG SZERINT

Azt is látnunk kell azonban, hogy generációról generációra csökkennek az iskolai végzettség szerinti különbségek a gyermektelenek arányában. A legidősebb, az 1920–1924-es időszakban született nők esetében a legnagyobbak az abszolút különbségek: míg a legalacsonyabb végzettségű nők körében a gyermektelenek aránya 14%, addig az érettségizetteknél ez az arány 25%, az egyetemi, főiskolai diplomával rendelkezők szűk csoportjában pedig 32%. Az 1960 és 1964 között született nők körében pedig a legkisebbek az abszolút különbségek (iskolai végzettség szerint a legalacsonyabbtól a legmagasabbig a gyermektelenek aránya rendre 8, 6, 9 és 11%). A fiatalabb kohorszoknál újra növekedni kezdenek az iskolai végzettség szerinti különbségek, de a legfiatalabbak, az 1975–1979-esek körében sem érik el azt a szintet, amelyet a legidősebb, 1920–1925-ös generációnál láttunk: míg a legfeljebb 8 általánossal rendelkező nők esetében a gyermektelenek aránya 17%, a szakmai oklevéllel rendelkezőknél ez az arány 14%, az érettségizettek körében 21%, a diplomásoknál pedig 25%.

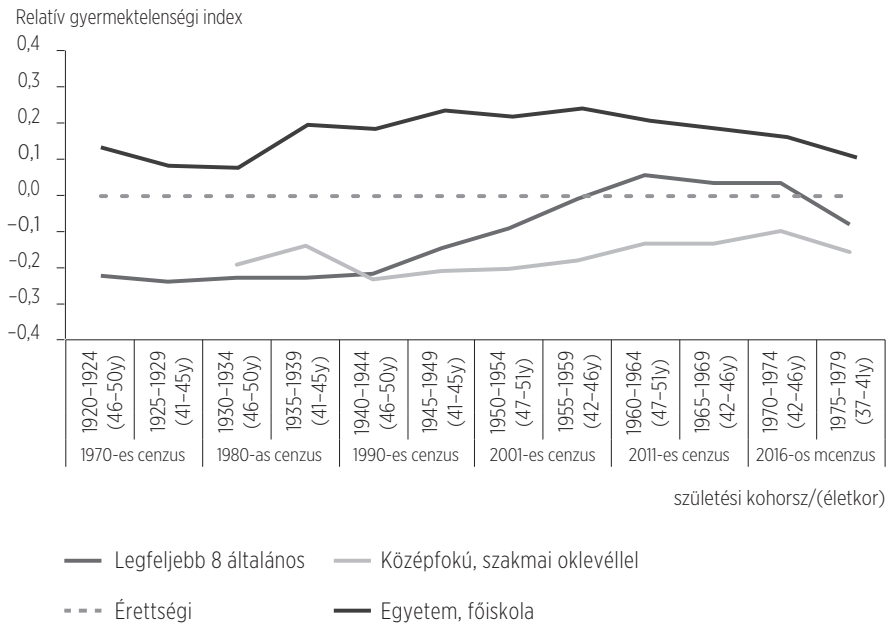
Azt, hogy közelednek-e egymáshoz a gyermektelenségi arányok a különböző iskolai végzettségű nők körében, *egy relatív gyermektelenségi mutató* segítségével ellenőrizzük (Beaujouan et al., 2016). Minden egyes születési kohorszon belül az alapfokú, szakmunkás és diplomás nők körében mért gyermektelenségi arányt viszonyítjuk az érettségi bizonyítvánnyal rendelkező nők csoportjában mért arányhoz, így létrehozva egy olyan indexet, amely azt méri, mennyivel alacsonyabb vagy magasabb az adott iskolai végzettségű nők körében mért gyermektelenségi arány az érettségizett nők gyermektelenségi arányához képest:

$$\text{relatív gyermektelenségi index} = \frac{\left(\frac{N_i^0}{N_i}\right) - \left(\frac{N_{\text{érettségi}}^0}{N_{\text{érettségi}}}\right)}{\left(\frac{N_{\text{érettségi}}^0}{N_{\text{érettségi}}}\right)} \quad (1)$$

ahol $\left(\frac{N_i^0}{N_i}\right)$ jelöli a gyermektelen nők arányát az i iskolai végzettségű nők körében, míg az $\left(\frac{N_{\text{érettségi}}^0}{N_{\text{érettségi}}}\right)$ jelöli a gyermektelenek arányát az érettségizett nők csoportjában.

A 3. ábra adatai egyértelműen azt jelzik, hogy a legfeljebb 8 általánossal rendelkező, 1935 után született nők körében a relatív gyermektelenség generációról generációra egyre hasonlóbba vált az érettségizett nőknél mért értékhez. Míg az 1920–1924-ben született, alapfokú végzettségű nőknél a gyermektelenek aránya kétszer alacsonyabb volt, mint az ugyanazon időszakban született érettségizettek körében, addig az 1955–1959-es születésűeknél ez a két arány már közel azonos. Az 1940 és 1959 között született alapfokon iskolázott, valamint az érettségizett nők körében a gyermektelenek aránya egyértelműen közeledett egymáshoz, az 1960 és 1975 között született nők körében pedig együtt mozgott. A szakmunkás végzettségű, 1940 után született nők gyermektelenségi aránya is közeledett az érettségizett nők körében mért értékhez, de nem olyan látványosan, mint az alapfokú végzettségűek esetében. Míg az 1940–1944-ben született szakmunkás végzettségű nők csoportjában a gyermektelenség feleakkora volt, mint az érettségizettek körében, addig az 1970–1974-es korosztályban már csak 20%-kal volt alacsonyabb. A legfiatalabb kohorsznál azonban az érettségizett nők körében magasabb a gyermektelenség, mint a szakmunkás végzettségűek között (32%-kal). A felsőfokú végzettségű és érettségizett nők csoportjában mért gyermektelenség összességében szintén hasonlónak válik egymáshoz, habár a diplomások esetében következetesen magasabb. Először az 1920 és 1934 között született érettségizett és diplomás nők gyermektelenségi aránya közeledett egymáshoz. Majd az 1935 és 1959 között születetteknel eltávolodott egymástól e két csoport viselkedése. Az 1959 után születettek esetében azonban egyértelmű a konvergencia: míg az 1955–1959-es születésű diplomás nőknél 50%-kal volt magasabb a gyermektelenek aránya, mint az érettségizettek körében, addig a két legfiatalabb kohorsznál már csak 32, illetve 21%-kal.

3. ábra: A gyermektelenség szintjében mért relatív különbség az iskolai végzettség függvényében; 1970, 1980, 1990, 2001, 2011, 2016

Forrás: 1970, 1980, 1990, 2001. és 2011. évi népszámlálás, 2016. évi mikrocenzus. Saját számítás.

DIREKT ÉS INDIREKT STANDARDIZÁLÁS: GYERMEKTELENSÉGI FORGATÓKÖNYVEK

Az 1. ábrán látható, hogyan változott időben a 41-51 éves nők összetétele legmagasabb befejezett iskolai végzettségük szerint: az 1950-1954 között született nők voltak azok, akik körében a középfokú végzettségűek együttes aránya már meghaladta az alacsonyabb végzettségűekét (47%, szemben a 39%-kal).¹⁰ Az 1. táblázatban pedig azt mutattuk be, hogyan változott időben a gyermektelen nők aránya termékenységi karrierjük végén. Az 1920-1924-es korcsoportban viszonylag magas volt ez az arány (15%), majd fokozatosan csökkent, míg el nem érte minimumot az 1955-1959-ben született nők körében (8%). Akkor újra emelkedésnek indult, mígnem a legfiatalabb, 1975-1979-es korosztálynál meghaladja a 20%-ot. Vajon azért alakult így a gyermektelenség, mert időben változott a nők

¹⁰ A továbbiakban a középfokú végzettségűek csoportját (középfokú, érettségi nélkül, szakmai oklevéllel + középfokú érettségivel) összevonva kezeljük.

iskolai végzettség szerinti összetétele? Vagy azért, mert minden egyes iskolai végzettség szerinti csoportnál változott a gyermektelenek aránya, azaz változott a termékenységi viselkedés? A direkt és indirekt standardizálás segítségével éppen ezeket a kérdéseket tudjuk megválaszolni, úgy, hogy megnézzük, mekkora lett volna a gyermektelenek aránya a különböző születési kohorszokban, ha a) a nők iskolai végzettség szerinti összetétele nem változott volna (direkt standardizálás), vagy ha b) adott iskolai végzettségű nők körében a gyermektelenek aránya nem változott volna (indirekt standardizálás).

Nézzük először a direkt standardizálással megbecsült gyermektelenségi arányt a tanulmányban kiemelt születési kohorszok körében. Tételizzük fel, hogy a nők 41–51 éves kori, iskolai végzettség szerinti összetétele időben konstans, és minden születési kohorszban belül ugyanannyi az alapfokú, a középfokú és a felsőfokú végzettségű nők aránya, mint az 1945–1949-ben született nők körében, éppen azt megelőzően, hogy a középfokú végzettségű nők aránya először meghaladta volna az alapfokú végzettségűekét. Az 1945–1949-ben született nők 45%-a alapfokú, 42%-a középfokú és végül 13%-a felsőfokú végzettségű 41–45 éves korában (1. ábra). A következő képlettel számoltuk ki az iskolai végzettség szerinti direkt standardizálással a gyermektelenségi arányokat:

$$\text{HipGY}_{\text{fix_edu}}(k|k_{1945-49}) = \sum_i \left[\frac{N_i(k_{1945-49})}{N(k_{1945-49})} * \frac{N_i^0(k)}{N_i(k)} \right] \quad (2)$$

ahol a $\text{HipGY}_{\text{fix_edu}}$ jelzi a direkt standardizált gyermektelenségi arányt k születési kohorszban, az 1945–1949-es születési kohorsz ($k_{1945-49}$) rögzített iskolai végzettség szerinti összetételéhez viszonyítva, i az iskolai végzettség, $\frac{N_i(k_{1945-49})}{N(k_{1945-49})}$ az i iskolai végzettségű nők aránya az 1945–1949-ben született nők körében, $\frac{N_i^0(k)}{N_i(k)}$ pedig a gyermektelen nők aránya az i iskolai végzettségű k születési kohorshoz tartozó nők körében.

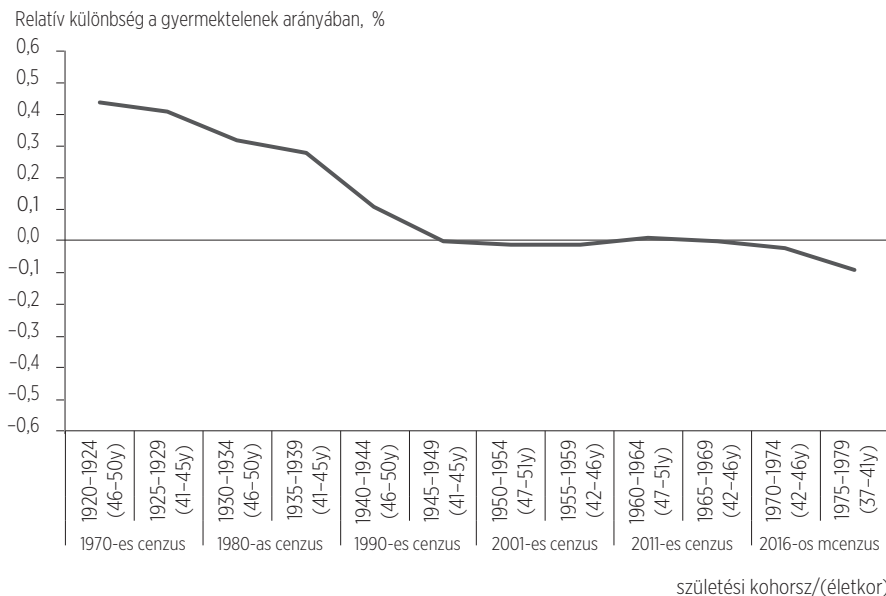
Az így kiszámolt hipotetikus (HIPGY) és valós (GY) gyermektelenségi arányok közötti relatív különbséget pedig a következő képlettel számoltuk k születési kohorsz esetében:

$$\text{relatív különbség } k \text{ kohorszban} = \frac{\text{HIPGY}_k - \text{GY}_k}{\text{GY}_k} \quad (3)$$

Ha a nők iskolai végzettség szerinti összetétele időben nem változik, ha ugyanolyan lett volna, mint az 1945–1949-ben született nők iskolai végzettség szerinti összetétele, akkor az 1945 előtt született kohorszokhoz tartozó nők körében a gyermektelenség magasabb lett volna, mint a valóságban:

a legidősebb, 1920–1924-ben született nők körében például 44%-kal (4. ábra). Az 1945–1949-ben született női kohorszoknál fiatalabbak körében azonban nem változott volna: a valós és a becült gyermektelenségi arányok között nincs különbség, kivéve a legfiatalabb, az 1975–1979-ben született kohorsz esetében. Ha ennek a kohorsznak az iskolai végzettség szerinti összetétele ugyanolyan lenne, mint az 1945–1949-ben született nőké, akkor körükben a gyermektelenek aránya kissé alacsonyabb lenne, mint amilyen a valóságos, 9%-kal (de tudjuk, ez a kohorsz még nem érte el termékenységi karrierje végét). Tehát az a tény, hogy a nők iskolai végzettség szerinti összetétele időben változott, az 1945 után született nők körében alig módosította a gyermektelenség szintjét, és ahogy látjuk, csak a legfiatalabbak, az 1975–1979-ben születettek körében emelte meg kissé. Az 1945 előtt születettek esetében valóban volt hatása az iskolai végzettség változásának a gyermektelenség alakulására: visszamenőleg „lecsökkentette” azt, azaz a valós gyermektelenségi arányok alacsonyabbak, mint amilyenek akkor lettek volna, ha nem változott volna e kohorszok iskolai végzettség szerinti összetétele (lásd még a melléklet M-2. ábráján az 1945–1949-es születési kohorsz szerint standardizált, azaz a becült és valós gyermektelenségi arányok összehasonlítását).

4. ábra: A valós és direkt standardizálással becült gyermektelenségi arányok relatív különbsége

Forrás: 1970, 1980, 1990, 2001. és 2011. évi népszámlálás, 2016. évi mikrocenzus. Saját számítás.

Az indirekt standardizálás során pedig kiválasztjuk azt a születési kohorszot, amelyben a végleges gyermektelenségi arány a legalacsonyabb. Ez az 1955–1959-ben született nők generációja. Körükben az átlagos gyermektelenségi arány 8%-os. Az iskolai végzettség szerint azonban ez így oszlik meg: *a gyermektelenek aránya az alapfokú és a középfokú végzettségű nők körében 7–7%, míg a felsőfokú végzettségűeknél 11% (2. ábra)*. Ezeket az iskolai végzettség szerinti gyermektelenségi arányokat rögzítjük és vetítjük rá minden kohorszra, és így számolunk / becsülünk egy összesített kohorsz gyermektelenségi arányt a következő képlettel:

$$\text{HipGY}_{\text{fix_childless}}(k|k_{1955-59}) = \sum_i \left[\frac{N_i(k)}{N(k)} * \frac{N_i(k_{1955-59})}{N(k_{1955-59})} \right] \quad (4)$$

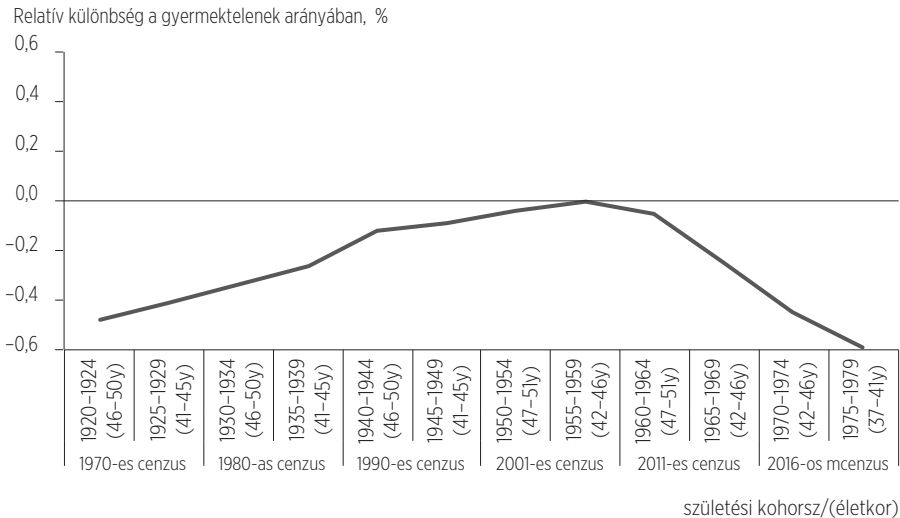
ahol a $\text{HipGY}_{\text{fix_childless}}$ jelzi az indirekt standardizált gyermektelenségi arányt k születési kohorszban, az 1955–1959-es születési kohorsz ($k_{1955-59}$) iskolai végzettség szerinti rögzített gyermektelenségi arányával számolva, i az iskolai végzettség, $\frac{N_i(k)}{N(k)}$ az i iskolai végzettségű nők aránya a k születési kohorszban, $\frac{N_i(k_{1955-59})}{N(k_{1955-59})}$ pedig a gyermektelenek aránya az i iskolai végzettségű, 1955–1959-ben született nők körében. Az így kiszámolt, hipotetikus (HIPGY) és valós (GY) gyermektelenségi arányok közötti relatív különbséget pedig a (3) képlettel számoljuk jelen esetben is.

Az 5. ábrán mutatjuk be az így becsült, illetve a valós gyermektelenségi arányok közötti relatív különbség alakulását. Az időben fordított U alakú görbe azt jelzi, hogy az iskolai végzettségen belüli gyermektelenségi arány változása igenis hatással volt a teljes gyermektelenségi arány alakulására. Ha minden egyes születési kohorszban, adott iskolai végzettségi szinten, a gyermektelenek aránya ugyanakkora lett volna, mint az 1955–1959-ben született nők különböző iskolai végzettségű csoportjai körében, amikor az átlagos gyermektelenség a mindenkori legalacsonyabb volt, akkor mind az ennél idősebb, mind az ennél fiatalabb generációban a gyermektelen nők aránya alacsonyabb lett volna, mint a valóságban, 48%-kal a legidősebb és 59%-kal a legfiatalabb születési kohorszban. Tehát az a tény, hogy változott az adott iskolai végzettségen belül a gyermektelenek aránya, megemelte a gyermektelenség szintjét mind az 1955 előtt, mind az 1959 után születettek körében, mégpedig messze magasabb százalékkal, mint amennyivel módosította az iskolai végzettség szerinti összetétel változása (lásd még a melléklet *M-3. ábráján* az 1955–1959-es születési kohorsz szerint standardizált, azaz becsült, és a valós gyermektelenségi arányok összehasonlítását).

Elemzéseinket megismételtük úgy is, hogy más-más születési kohorszra standardizáltunk. Az 1945 után született női kohorszok körében az így kiszámolt

becsült gyermektelenség szintje ugyanúgy alakult volna, mint a valóságban, függetlenül attól, melyik születési kohorsz iskolai végzettség szerinti összetételét rögzítettük (direkt standardizálás). Nem meglepő módon az 1945 előtt született nők körében az így becsült gyermektelenségi arányok akkor kerültek a legközelebb a valóságoshoz, amikor az 1920–1924-es, valamint az 1935–1939-es születési kohorsz iskolai végzettség szerinti összetétele alapján standardizáltunk. Ha viszont a gyermektelenségi arányokat rögzítettük egy adott születési kohorsz iskolai végzettségén belül (indirekt standardizálás), akkor attól függően, hogy melyik születési kohorsz szerint standardizáltunk, más-más hipotetikus görbéket kaptunk. Az idősebb születési kohorszok (1920–1924 vagy 1935–1939) iskolai végzettség szerinti gyermektelenségi arányait rögzítve a valóságosnál magasabb gyermektelenségi arányokat kaptunk, míg az 1945–1949-es kohorsz iskolai végzettség szerinti gyermektelenségi arányát rögzítve a valóságos aránytól alacsonyabb gyermektelenségi arányokat kaptunk a születési kohorszok többségénél. Ezek az eredmények megerősítik feltételezésünket, hogy a gyermektelenségi arány időbeni alakulását nagyobb mértékben befolyásolta az iskolai végzettségen belüli gyermektelenségi arányok alakulása, mint a születési kohorszok iskolai végzettség szerinti összetételének változása (lásd még a melléklet M-2. és M-3. ábráját).

5. ábra: A valós és indirekt standardizálással becsült gyermektelenségi arányok relatív különbsége

Forrás: 1970, 1980, 1990, 2001. és 2011. évi népszámlálás, 2016. évi mikrocenzus. Saját számítás.

ÖSSZEZEGÉS

Elemzésünkben arra kerestük a választ, hogy hogyan változott Magyarországon a gyermektelenek aránya az elmúlt 80 évben, illetve a különböző iskolai végzettségű, 1920 és 1975 között született nők körében, és hogyan alakult volna a gyermektelenség mértéke, ha nem lett volna iskolai expanzió.

1970 és 2016 között látványos volt a nők iskolai végzettség szerinti megoszlásának átalakulása. Az egyetemi, főiskolai végzettséggel rendelkező nők aránya 1-2%-ról 34%-ra emelkedett, az érettségi bizonyítvánnyal rendelkezőké pedig 2-3%-ról 35%-ra nőtt ebben a periódusban. A legfeljebb 8 általános iskolai végzettséggel rendelkezők aránya ugyanakkor 90%-ról 11%-ra csökkent. Arra gondolhatunk, hogy mindezek a változások nagy valószínűséggel befolyásolhatták a gyermektelenség alakulását is. De nézzük először az első kérdésünket: hogyan alakult a gyermektelenek aránya az 1920 és 1975 között született nők körében (azaz egy másik szemszögből nézve, 1970 és 2016 között). A legidősebb kohorszoktól haladva a legfiatalabbak felé a gyermektelenség alakulásában egy U alakú összefüggést látunk: a gyermektelen nők aránya a legmagasabb a vizsgált legidősebb és legfiatalabb születési kohorszokban, majd ellaposodik, és ekkor a legalacsonyabb, a „középső” generációknál. Ha a különböző iskolai végzettségű nők körén belül nézzük a gyermektelenség alakulását, ugyanezt az U alakú összefüggést látjuk. Az 1920–1924 között született nők körében a gyermektelenek aránya magas: 14% a legfeljebb 8 osztályt végzettek esetében, 25% az érettségizettekénél és 32% a diplomások között, továbbá az 1970–1974-ben születettek csoportjában szintén magas: 15% a legfeljebb 8 osztályt végzettek, 11% a szakmunkások, 14% az érettségizettek és 19% a diplomások körében. A „középső” generációknál viszont alacsony a gyermektelenek aránya, iskolai végzettségtől függetlenül: 7% az 1940–1944 között született, legfeljebb 8 osztályt végzettek között; 5% a szakmunkás végzettségű, 1955–1959 között született nőknél; 8% az 1960–1964 között született érettségizett nők körében, és 11% az ugyanekkor született diplomások csoportjában.

Az 1920 és 1940 között született nők körében a gyermektelenek aránya a legalacsonyabb a 8 osztályt vagy kevesebbet végzeteknél, és a legmagasabb az egyetemi, főiskolai diplomával rendelkezők körében. Az 1940 után születettekénél azonban a szakmunkás végzettségű nők körében lesz a legalacsonyabb a gyermektelenek aránya, annyira, hogy alacsonyabb lesz a legfeljebb 8 általánossal rendelkező nők körében mért értéknél is. Azt gondoljuk, hogy mivel az államszocialista rezsimben a kiterjedt iparosítás következtében egyre több szakmunkásra volt szükség, akiknek képzése, beiskolázása egyre erőltetetteb-

ben folyt, az alacsonyabb társadalmi státusú nők közül egyre többen végezték el a szakmunkásiskolát, termékenységi mintázatukat azonban megtartották. Ezért kezdett csökkenni náluk a gyermektelenek aránya és vált a legalacsonyabbá az egyéb iskolai végzettségű nők körében mért értékhez képest. A legfeljebb 8 általánossal rendelkezők száma pedig ahogy egyre alacsonyabb lett, úgy válhatott ez a csoport valamilyen látens, egyelőre nem feltárt szempont szerint (például egészségi állapot, családi vagy gazdasági háttér) egyre szelektívebbé annyira, hogy az 1960–1964-ben születettek körében a gyermektelenek aránya magasabb lett még az érettségizettek csoportjában mért aránynál is (8%, szemben a 9%-kal), és ez így maradt egészen az 1970–1974-ben született kohorszig. Az egyetemi, főiskolai diplomával rendelkező nők viselkedése azonban minden születési kohorszon belül disztíngvált maradt: látható, hogy körükben a gyermektelenek aránya minden születési kohorszban magasabb, mint az egyéb iskolai végzettségű nők esetében. Elemzéseink azt jelzik, hogy a gyermektelen nők aránya generációról generációra változott, és ez a változás minden egyes iskolai végzettség szerinti csoporton belül jelen volt.

A különböző iskolai végzettségű nők körében mért gyermektelenségi arányok azonban közeledtek is egymáshoz. Habár ez elsősorban az alapfokú és érettségizett nők körében látványos, a szakmunkások és érettségizettek körében is látható egyfajta közeledés. Míg az 1940–1944-ben született szakmunkás végzettségű nők csoportjában a gyermektelenség feleakkora volt, mint az érettségizettek körében, addig az 1970–1974-es korosztályban már csak 20%-kal volt alacsonyabb. A felsőfokú végzettségű és érettségizett nőknél mért gyermektelenség összességében szintén hasonlóvá válik egymáshoz, és a konvergencia egyértelmű az 1955 után született nők körében.

De vajon azért alakult így a gyermektelenség, mert időben változott a nők iskolai végzettség szerinti összetétele? Vagy azért, mert minden egyes iskolai végzettség szerinti csoportnál változott a gyermektelenek aránya, azaz változott a termékenységi viselkedés? Írásunk utolsó részében ezekre a kérdésekre kerestük a választ. Elemzéseink alapján arra a következtetésre jutottunk, hogy a gyermektelenségi arány időbeni alakulását nagyobb mértékben befolyásolta az iskolai végzettség szerinti csoporton belüli gyermektelenségi arányok alakulása, mint a születési kohorszok iskolai végzettség szerinti összetételének változása. Ha a nők iskolai végzettség szerinti összetétele időben nem változik, ha *ugyanolyan lett volna, mint az 1945–1949-ben született nők iskolai végzettség szerinti összetétele*, akkor az 1945 előtt született kohorszokhoz tartozó nők körében a gyermektelenség magasabb lett volna, mint a valóságban (a legidősebb, 1920–1924-ben született nők körében 44%-kal), de az 1949-ben született női kohorszoknál

fiatalabbak körében nem változott volna: a valós és a becsült gyermektelenségi arányok között nincs különbség (kivéve a legfiatalabb, az 1975–1979-ben született kohorsz esetében, akik még nem érték el termékenységi karrierjük végét, körükben a gyermektelenség 9%-al alacsonyabb lett volna, mint a valóságban). Ha azonban minden egyes születési kohorszban a *gyermektelenek aránya iskolai végzettség szerint ugyanakkora lett volna, mint az 1955–1959-ben született nők körében*, amikor az átlagos gyermektelenség a mindenkori legalacsonyabb volt, akkor mind az ennél idősebb, mind az ennél fiatalabb generációban a gyermektelen nők aránya alacsonyabb lett volna, mint a valóságban: 48%-kal a legidősebb és 59%-kal a legfiatalabb születési kohorszban.

A tanulmányunkban kiemelt termékenységi elméletek – mind a költség-háson megfontolásokra, mind az értékbeállítódásokra, mind a bizonytalanságra alapozók – azt feltételezték, hogy a termékenység alacsonyabb a magas iskolai végzettségű nők körében, mint alacsonyabb végzettségű társaiknál. A mi adataink is azt jelzik, hogy a magasan képzett nők termékenységi szempontból (legalábbis az itt elemzett gyermektelenségi aspektusból) valóban egy disztíngvált csoportot képeznek, és körükben születési kohorsztól függetlenül magasabb a gyermektelenek aránya. Igaz, ez az arány egyre hasonlóbbá válik az érettségizett nők körében mért arányhoz, azaz egyre erősebb a konvergencia. A legalacsonyabb, legfeljebb 8 általános iskolai végzettséggel rendelkező nők demográfiai viselkedése azonban nem feltétlenül az elméletekben leírtaknak megfelelően alakul, legalábbis a gyermektelenség oldaláról közelítve, hiszen körükben a gyermektelenek aránya közel ugyanakkora, mint az érettségizetteknel a fiatalabb születési kohorszok esetében.¹¹ Ezek az adatok, habár meglepők, nem egyedülállóak, más országokban, más születési kohorszokban is mértek hasonló összefüggést (Andersson et al., 2009; Rotkirch and Miettinen, 2017; Beaujouan et al., 2016; Szabó et al., 2016).

A gyermektelenség növekszik a fiatalabb születési kohorszokban, azaz nem csak a rendszerváltást megelőző „kohorsztrauma” hatása jelentkezik (Spéder, 2014). Gondolhatnánk, hogy már volt ilyen magas korábban is, hiszen a 20. század elején született nők körében hasonlóan magas volt a gyermektelenek aránya, mint a tanulmányunkban elemzett legfiatalabb kohorszok esetében. Ahogy a téma szakértői közül többen jelezték, az okok, amelyek a gyermeke-

¹¹ A befejezett kohorsz termékenységi arányszámok azonban szintén az alapfokú végzettségű nők körében a legmagasabbak, akárcsak a háromnál több gyermeket nevelő nők aránya, Magyarországon és a többi volt szocialista országban is. A szakmunkás végzettségű nők körében szintén magas a befejezett kohorsz termékenység, illetve a háromnál több gyermeket nevelő nők aránya, de messze nem olyan mértékben, mint az alapfokú végzettségűek körében (Bizoowska, 2015).

lenség mögött álltak akkor és most, különbözők (Berrington, 2014; Zeman, 2018). Ugyanis a 20. század elején született nők körében – legalábbis Nyugat-Európában – azért lehetett ez magas, mert az emberek későn házasodtak, magas volt a soha meg nem házasodók aránya, továbbá magas volt a különböző, a fertilitást (is) érintő fertőzésektől, egészségügyi problémáktól érintett népesség aránya, és kevesebb volt a férfiak száma is az első világháború után (Berrington, 2014). Magyarországon is többé-kevésbé hasonló okai voltak a magasabb gyermektelenségnek. Habár Nyugat-Európához képest magasabb volt a nyers házasságkötési arányszám, alacsonyabb az első házasságkötési életkor és a népesség alig 4-5%-a nem kötött házasságot élete során, Magyarországon is nőtt az első házasságkötők életkora és a házasságra soha nem lépők aránya (Tomka, 2000). A meddőség kezelésében elért fejlődések, a nemi betegségek visszaszorulása is csak a második világháború után segítette elő a gyermektelenség csökkenését (Tomka, 2000). Ma azonban a jelenleg legfiatalabb kohorszokban az egyik elsődleges ok lehet a párkapcsolatok (legyen az házasság vagy élettársi kapcsolat) kialakításának és a gyermekvállalásnak a halasztása, illetve talán az, hogy – habár összességében kevesen vannak – többen fel merik vállalni a tudatos gyermektelenséget.

A bizonytalansági hipotézisben megfogalmazottak alapján elvárt demográfiai viselkedés, úgy tűnik, nem feltétlenül csak a fiatal és képzett felnőttek esetében jelentkezik, akikről azt feltételezték, hogy inkább áll érdekükben és inkább kifizetődőbb számukra a gyermekvállalás halasztása, szemben az alacsonyabban képzett nőkkel. Ugyanis éppen a piacgazdasági feltételek között a társadalmilag legkiszolgáltatottabb, a legfeljebb 8 általános iskolai végzettségű nők körében növekedett meg és lett viszonylag magas a gyermektelenség aránya – vagy a gazdasági nehézségek és az ebből fakadó bizonytalanság miatt, vagy valamilyen más, egyelőre még nem mért szelektivitás miatt.

IRODALOM

- Andersson, G., Rønsen, M., Knudsen, L. B., Lappegård, T., Neyer, G., Skrede, K., Teschner, K. and Vikat, A. (2009). Cohort fertility patterns in the Nordic countries. *Demographic Research*, 20, 313–352.
- Andorka R. (2006). *Bevezetés a szociológiába*. Budapest: Osiris.
- Beaujouan, E., Brzozowska, Z. and Zeman, K. (2016). The limited effect of increasing educational attainment on childlessness trends in twentieth-century Europe, women born 1916–65. *Population Studies*, 70(3), 275–291.
- Becker, G. S. (1960). An economic analysis of fertility. In G. B. Roberts (Ed.), *Demographic and economic change in developed countries* (pp. 209–240). New York: Columbia University Press.
- Berrington, A. (2014, June). *Educational differences in tempo and quantum of childbearing in Britain: A study of cohorts born 1940–1969*. Paper presented: European Population Conference, Budapest.
- Berrington, A. (2017). Childlessness in the UK. In M. Kreyenfeld and D. Konietzka (Eds.), *Childlessness in Europe: Contexts, causes, and consequences* (pp. 57–76). Cham: Springer.
- Brzozowska, Z. (2015). Female education and fertility under state socialism in Central and Eastern Europe. *Population*, 70(4), 689–725.
- Bujard, M. (2015). *Is there a reversal of the childlessness trend among highly educated women in Germany? Has the educational gradient been overestimated?* Paper presented: VID International Conference, Vienna.
- Fóti J. és Lakatos M. (1998). *A rendszerváltozás hatása a foglalkoztatásra: foglalkoztatás, munkanélküliség. Munkatudományi tanulmányok*. Budapest: Közösen a jövő munkahelyeiért Alapítvány.
- Gábos A. (2005). *A magyar családtámogatási rendszer termékenységi hatásai* (Doktori értekezés, Budapesti Corvinus Egyetem Szociológia Doktori Iskola).
- Gyáni G. (1987–88). Női munka és család Magyarországon. *Történelmi Szemle*, 366–374.
- Hoem, J. M., Neyer, G. and Andersson, G. (2006). Education and childlessness: The relationship between educational field, educational level, and childlessness among Swedish women born in 1955–59. *Demographic research*, 14(15), 331–380.
- Kantorová, V. (2004). Education and entry into motherhood: The Czech Republic during state socialism and the transition period (1970–1997). *Demographic Research*, 3, 245–274.
- Kapitány B. (2015). A népesedéspolitikával kapcsolatos elvárások és a családtámogatások változása Magyarországon 2010–2016 között. *Demográfia*, 58(4), 267–286.
- Kapitány B. és Spéder Zs. (2015). Gyermekvállalás. In Monostori J., Őri P. és Spéder Zs. (szerk.), *Demográfiai portré 2015* (41–56. o.). Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet.
- Kapitány B. és Spéder Zs. (2018). Gyermekvállalás. In Monostori J., Őri P. és Spéder Zs. (szerk.), *Demográfiai portré 2018* (47–64. o.). Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet.

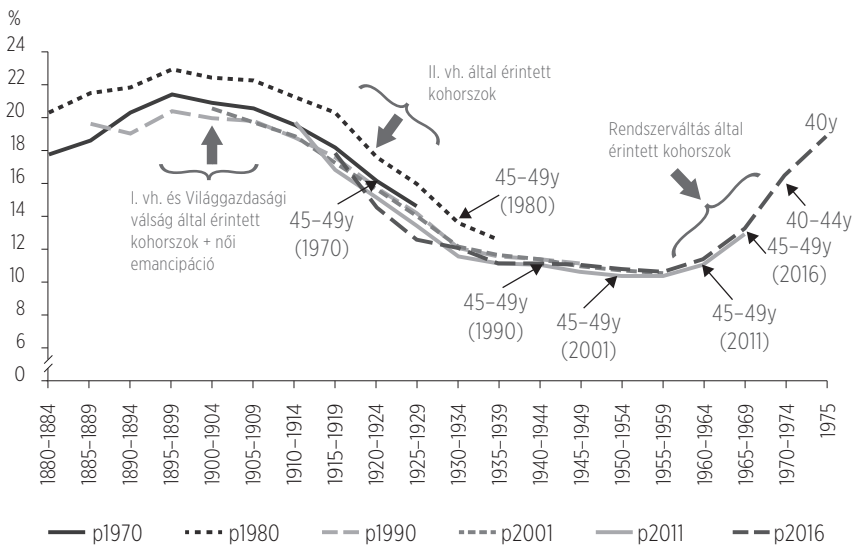
- Kiss, L. (2014). Diplomával a rendszerváltás előtt. *Felsőoktatási Műhely*, 4.
- Koncz K. (1983). A nők foglalkoztatásának alakulása és a feminizálódás tendenciája Magyarországon 1890 és 1980 között. *Demográfia*, 26(1), 140-154.
- Köppen, K., Mazuy, M. and Toulemon, L. (2017). Childlessness in France. In M. Kreyenfeld and D. Konietzka (Eds.), *Childlessness in Europe: Contexts, causes, and consequences* (pp. 77-95). Cham: Springer.
- Központi Statisztikai Hivatal (2011). *Népszámlálás 2011. Módszertani megjegyzések és fogalmak*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. <http://www.ksh.hu/nepszamlalas/docs/modszertan.pdf>.
- Központi Statisztikai Hivatal (2016). *Mikrocenzus 2016. 2. A népesség és lakások jellemzői*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. https://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/mikrocenzus2016/mikrocenzus_2016_2.pdf.
- Kreyenfeld, M. (2010). Uncertainties in female employment careers and the postponement of parenthood in Germany. *European Sociological Review*, 26(3), 351-366.
- Kreyenfeld, M. and Konietzka, D. (2017a). Childlessness in East and West Germany: Long-term trends and social disparities. In M. Kreyenfeld and D. Konietzka (Eds.), *Childlessness in Europe: Contexts, causes, and consequences* (pp. 97-114). Cham: Springer.
- Kreyenfeld, M. and Konietzka, D. (2017b). Analyzing childlessness. In M. Kreyenfeld and D. Konietzka (Eds.), *Childlessness in Europe: Contexts, causes, and consequences* (pp. 3-15). Cham: Springer.
- Lesthaeghe, R. (2010). The unfolding story of the second demographic transition. *Population and Development Review*, 36(2), 211-251.
- Livingston, G. (2015). Childlessness falls, family size grows among highly educated women. *Pew Research Center*. Elérhető: <https://www.pewsocialtrends.org/2015/05/07/childlessness-falls-family-size-grows-among-highly-educated-women/>
- Makay Zs. (2016). „Önnek hány gyermeke született?” Gyermekszámra vonatkozó kérdezési technikák és adatjavítások az Életünk fordulópontjai panelkutatásban. *Demográfia*, 59(1), 121-143.
- Makay Zs. (2018). Családtámogatás, női munkavállalás. In Monostori J., Őri P. és Spéder Zs. (szerk.): *Demográfiai portré 2018* (83-102. o.). Budapest: KSH Népeségstudományi Kutatóintézet.
- Miettinen, A. and Szalma, I. (2014). Childlessness intentions and ideals in Europe. *Finnish Yearbook of Population Research*, 49, 31-55.
- Miettinen, A., Rotkirch, A., Szalma, I., Donno, A. and Tanturri, M.-L. (2015). Increasing childlessness in Europe: Time trends and country differences. *Families and Societies. Working Paper Series*, 3.
- Neyer, G., Hoem, J. M. and Andersson, G. (2017). Education and childlessness: The influence of educational field and educational level on childlessness among Swedish and Austrian women. In M. Kreyenfeld and D. Konietzka (Eds.), *Childlessness in Europe: Contexts, causes, and consequences* (pp. 183-207). Cham: Springer.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (2014). *Education at a Glance 2014. OECD Indicators*. Paris: OECD. <http://www.oecd.org/edu/Education-at-a-Glance-2014.pdf>.

- Organisation for Economic Co-operation and Development (2018). *Education at a Glance 2018. Country note: Hungary*. https://read.oecd-ilibrary.org/education/education-at-a-glance-2018/hungary_eag-2018-49-en#page4.
- Pongrácz T. (2011). *Egyre fontosabb a nők számára a munkavállalás. KorFa Népesedési Hírlevél*, 12/(1), 1–3.
- Pukánszky B. (2013). *Bevezetés a nőnevelés történetébe*. Budapest: Gondolat.
- Rotkirch, A. and Miettinen, A. (2017). Childlessness in Finland. In M. Kreyenfeld and D. Konietzka (Eds.), *Childlessness in Europe: Contexts, Causes, and Consequences* (pp. 139–158). Cham: Springer.
- S. Molnár E. (2011). A közvélemény gyermekszám-preferenciáinak alakulása Magyarországon az elmúlt évtizedekben. In Pongrácz T. (szerk.): *A családi értékek és a demográfiai magatartás változásai. A Központi Statisztikai Hivatal Népeségtudományi Kutató Intézetének kutatási jelentései 91.* (69–93. o.). Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet.
- Sobotka, T. (2008). Overview chapter 6: The diverse faces of the second demographic transition in Europe. *Demographic Research*, 19(8), 171–224.
- Sobotka, T. (2011). Fertility in Central and Eastern Europe after 1989: Collapse and gradual recovery. *Historical Social Research/Historische Sozialforschung*, 36(2), 246–296.
- Sobotka, T. (2017). Childlessness in Europe: Reconstructing long-term trends among women born in 1900–1972. In M. Kreyenfeld and D. Konietzka (Eds.), *Childlessness in Europe: Contexts, causes, and consequences* (pp. 17–53). Cham: Springer.
- Spéder Zs. (2003). Gyermekvállalás szorító gazdasági körülmények, nyíló fogyasztási lehetőségek és bizonytalanság közepette. *Demográfia*, 46(6–7), 153–176.
- Spéder Zs. (2014). Gyermekszám(szcenáriók) – az új családmodell kontúrjai. In Spéder Zs. (szerk.), *A család vonzásában. Tanulmányok Pongrácz Tiborné tiszteletére. Demográfus Könyvtár* (105–128. o.) Budapest: KSH Népeségtudományi Kutatóintézet.
- Spéder, Zs., Elekes, Z., Harcsa, I. and Róbert, P. (2002). The outlines of the transformation in Hungary. In W. Adamski, P. Manochin and W. Zapf (Eds.), *Structural Change and Modernisation in Post-Socialist Societies* (pp. 79–153). Hamburg: Kraemer.
- Spéder, Zs. and Kamarás, F. (2008). Hungary: Secular fertility decline with distinct period fluctuations. *Demographic Research*, 19(18), 599–664.
- Szabó, L., Kapitány, B. and Rohr, A. K. (2016). *U-shape link between education and childlessness in Hungary – a new Central European phenomenon*. EAPS Poszter, EPC 2016, Mainz. <http://demografia.hu/hu/letoltes/publikaciok/EPCposter2016.pdf>.
- Szalma I. és Takács J. (2012). A gyermektelenséget meghatározó tényezők Magyarországon. *Demográfia*, 55(1), 44–68.
- Szalma I. és Takács J. (2014). Gyermektelenség – és ami mögötte van. Egy interjú vizsgálata eredményei. *Demográfia*, 57(2–3), 109–136.
- Szalma, I. and Takacs, J. (2018). Is there voluntary childlessness at all in Hungary? In N. Sappleton (Ed.), *Voluntary and Involuntary Childlessness: The Joys of Otherhood?* (pp. 309–336). Emerald Publishing.

- Tanturri, M. L. and Mencarini, L. (2008). Childless or childfree? Paths to voluntary childlessness in Italy. *Population and Development Review*, 34(1), 51-77.
- Tanturri, M. L., Mills, M., Rotkirch, A., Sobotka, T., Takács, J., Miettinen, A., Faludi, Ch., Kantsa, V. and Nasiri, D. (2015). State-of-the-art report: Childlessness in Europe. *Families and Societies*, 32, 1-53.
- Tárkányi Á. (1998). Európai családpolitikák: a magyar családpolitika története. *Demográfia*, 41(2-3), 233-268.
- Tomka B. (2000). *Családfejlődés a 20. századi Magyarországon és Nyugat-Európában*. Budapest: Osiris.
- van de Kaa, D. J. (2002). The idea of a second demographic transition in industrialized countries. Paper presented: the Sixth Welfare Policy Seminar of the National Institute of Population and Social Security, Tokyo, Japan.
- Wood, J., Neels, K. and Kil, T. (2014). The educational gradient of childlessness and cohort parity progression in 14 low fertility countries. *Demographic Research*, 31, 1365-1416.
- Zeman, K. (2018). Cohort fertility and educational expansion in the Czech Republic during the 20th century. *Demographic Research*, 38, 1699-1732.

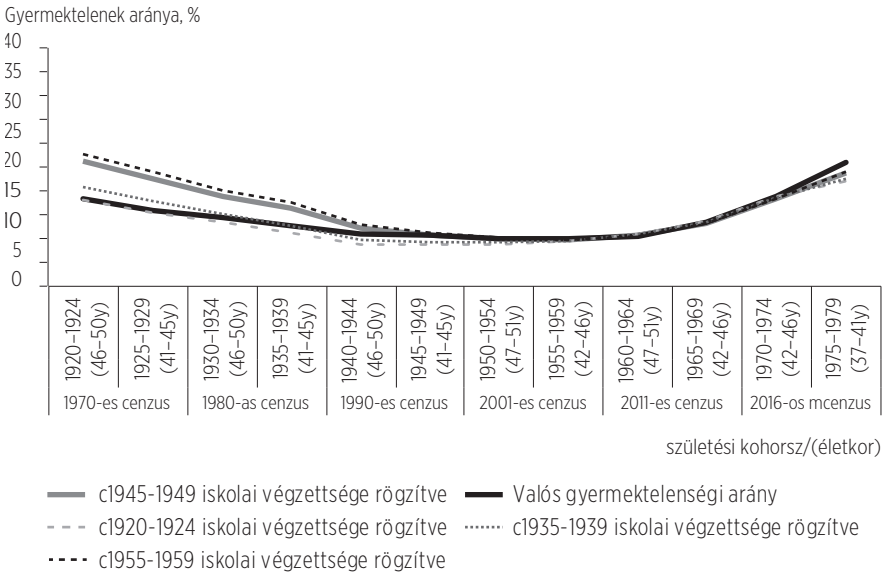
MELLÉKLET

M-1. ábra: Gyermektelen nők aránya születési kohorszonként (1880-1975) és periódusokként, 1970-2016

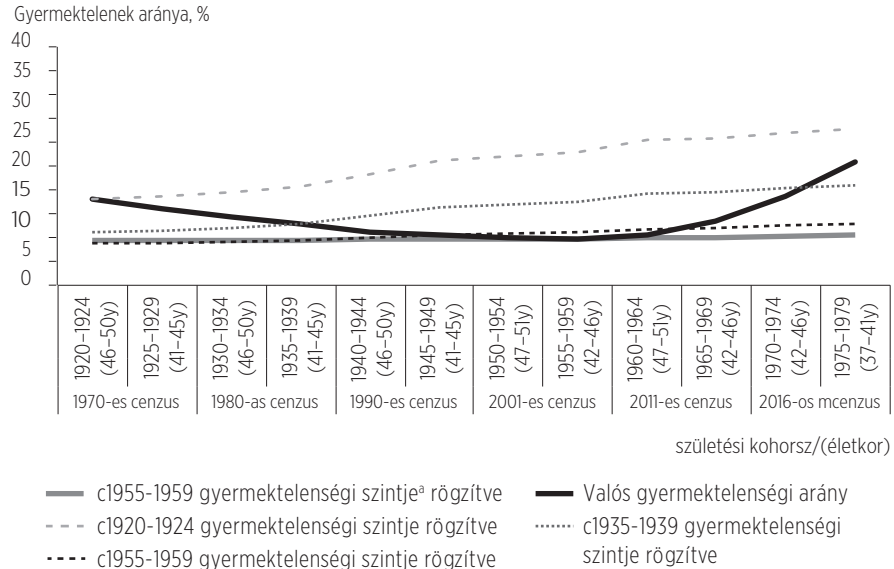
Forrás: 1970, 1980, 1990, 2001. és 2011. évi népszámlálás, 2016. évi mikrocenzus és termékenységi adattár 1970-2015.

M-2. ábra: A valós és (direkt) standardizálással becsült gyermektelen nők aránya születési kohorszoként

Forrás: 1970, 1980, 1990, 2001. és 2011. évi népszámlálás, 2016. évi mikrocenzus.

M-3. ábra: A valós és (indirekt) standardizálással becsült gyermektelen nők aránya születési kohorszoként

^a Az adott iskolai végzettségen belüli gyermektelenségi arányok rögzítve.

Forrás: 1970, 1980, 1990, 2001. és 2011. évi népszámlálás, 2016. évi mikrocenzus.

THE RELATIONSHIP BETWEEN CHILDLESSNESS AND LEVEL OF EDUCATION IN HUNGARY AMONG WOMEN BORN IN 1920–1975

ABSTRACT

The level of education of women are emphasized in general when researchers try to explain the ultimate childlessness at individual level. The increasing level of education seems to be related to the increasing share of childless women. Our analysis used as data source the individual level Hungarian population censuses from the years 1970, 1980, 1990, 2001, 2011 and the microcensus data from 2016, allowing us to select the population of the 41–51 years old childless women with four level of education: primary, vocational, secondary and university, college. We bring evidence on the changing share of childless women born between 1920 and 1975 in general and by level of education. Our data also shows the convergence in childlessness of women with different level of education.

We constructed two hypothetical scenarios and found the next. If in all birth cohorts the educational composition of women has been the same as the educational composition of women born in 1945-1949, the proportion of childless women among those born before 1945 would be higher than the actual one by 44%, while there would be no difference among younger generations born after 1949. On the other hand, if the level of childlessness within educational groups in all birth cohorts has been the same as in the 1955-1959 birth cohort, the level of childlessness would have been lower than the actual one by 50% in older cohorts and by 60% in younger cohorts. That is, the change in the share of childless women within educational groups has a greater impact on the overall childlessness, than the change in the educational composition of women born in 1920-1975.